

Σημειώσεις

1. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἄλδο Μανούτιο, ἀναφορικὰ μὲ τὸν βίο καὶ τὴν ἐκπαίδευσή του, τὴν ἐκδοτικὴ του δραστηριότητα, τοὺς ἄμεσους συνεργάτες του καὶ τὶς ἐπαφές του μὲ τὸν εὐρύτερο οὐμανιστικὸ κύκλο τῆς Βενετίας, ὅπως καὶ τοὺς χορηγοὺς καὶ ἐπικουροὺς τοῦ ἔργου του, εἶναι τεράστια.

Κλασικὸ πλέον ἔχει καταστῆ τὸ βιβλίον τοῦ Martin Lowry (*The World of Aldus Manutius. Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Ithaca, Νέα Ὑόρκη, Cornell University Press, 1979), πὺ ἀποτελεῖ πλέον ὁδηγὸ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Ἄλδου καὶ τοῦ τυπογραφικοῦ του ἔργου καὶ στὸ ὅποιο θίγονται καίρια σημεῖα τῆς συμβολῆς του στὰ γράμματα, ὄχι μόνον στὴν Ἰταλία ἀλλὰ καὶ στὸν Βορρά.

Σχετικὰ μὲ τὶς ἐκδόσεις του, ὅπως καὶ αὐτὲς τῶν συνεχιστῶν τῆς λειτουργίας τοῦ Οἴκου του, σημαντικὴ πηγὴ παραμένει ἡ προδρομικὴ ἐκδοσὴ τοῦ Ant. Aug. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Alde ou histoire des trois Manuce*, Παρίσι, Chez Jules Renouard, libraire, 1834³. Σπουδαία εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Ambroise Firmin-Didot, *Alde Manuce et l'hellénisme à Venise*, Παρίσι, Typographie d'A. Firmin-Didot, 1875. Οἱ Πρόλογοι καὶ τὰ ἀφιερωτικὰ σημειώματα πὺ ἐνέταξε στὶς ἐκδόσεις του ὁ Ἄλδος –ἀνεκτίμητης ἀξίας καὶ ὡς μαρτυρία γιὰ τὶς ἀντίξοες συχνὰ συνθήκες πὺ ἀντιμετώπιζε στὸ τιτάνιο ἔργο του–, συγκεντρώθηκαν καὶ ἐκδόθηκαν σὲ δύο καλαίσθητους τόμους ἀπὸ τὸν Giovanni Orlandi (πρωτότυπο κείμενο, ἰταλικὴ μετάφραση καὶ σχόλια), μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ Carlo Dionisotti, ὑπὸ τὸν τίτλον *Aldo Manuzio editore. Dediche - prefazioni - note ai testi*, Μιλάνο 1975 (= OAME, I, II). Ἡ πλούσια ἀλληλογραφία του ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ester Pastorello, *L'epistolario Manuziano. Inventario cronologico-analitico 1483-1597*, Βενετία/Ρώμη, Istituto per la Collaborazione Culturale, 1957. Τέλος, σπουδαῖο ἀλδινὸ ντοκουμέντο ἀντιπροσωπεύουν οἱ Κατάλογοι, πὺ συντάχθηκαν ἀπὸ τοὺς N. Barker, Kathryn Chew, Anthony R. A. Hobson, Sue Abbe Kaplan, Paul G. Naiditch, Frank S. Russell, Bradley D. Westbrook,

Ellen Wright-Atamian, καὶ φέρουν τὸν τίτλο: *A Catalogue of the Ahmanson-Murphy Aldine Collection at UCLA*, Λὸς Άντζελες, University of California Press, 1989.

Διαφωτιστικὸ ρόλο ἀναφορικὰ με τὶς ἐκδόσεις τοῦ Άλδου, ἀρχέτυπες καὶ μὴ, παίζουν οἱ Κατάλογοι ποὺ συντάχθηκαν με τὴν εὐκαιρία ἐκθέσεων, ἐπετειακοῦ καὶ ἄλλου χαρακτήρα. Ἀπὸ τὸ 1986, σὲ συνεργασία με τὸν Μανούσο Μανούσακα ὀργανώσαμε ἐκθέσεις, ποὺ συνοδεύθηκαν ἀπὸ Καταλόγους σχετικὰ με τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν ἐλλήνων λογίων στὴν Ἰταλία (*Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰταλικῆς Αναγέννησης, 1469-1523*, δίγλωσση ἐκδοση, ἰταλικά καὶ ἐλληνικά, Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, 1986), ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Μουσούρου στὸ ἐκδοτικὸ ἐγχεῖρημα τοῦ Άλδου (102-125). Ἡ ἐκθεση τῆς Φλωρεντίας, καὶ ἡ ἐκδοση ποὺ τὴ συνόδευε, ἐπαναλήφθηκε σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες καὶ πόλεις, πάντοτε δίγλωσση: ἐλληνικά καὶ ἀγγλικά, γαλλικά, γερμανικά καὶ ὀλλανδικὰ, συμπληρωμένη μάλιστα κατὰ περίπτωσι. Πρόσθετο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐκθεση *Graecogermania, Griechischstudien deutscher Humanisten. Die Editionstätigkeit der Griechen in der italienischen Renaissance (1469-1523)*, ἐκδοση ποὺ κυκλοφόρησε με τὴν ἐπιμέλεια τοῦ D. Harlfinger κ.ἄ., Wolfenbüttel, Hezog August Bibliothek, 1989, πρὸς τιμὴν τοῦ Rudolf Pfeiffer.

Τὸ 1993, στὸ πλαίσιο τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Ἰδρύματος Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, ὀργανώθηκε στὴ Βενετία, στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο, ἐκθεση με ἐκδόσεις τοῦ Άλδου, συνοδευόμενὴ ἀπὸ Κατάλογο, δίγλωσσο καὶ πάλι, τῶν Μ. Μανούσακα καὶ Κ. Στάικου, με τὸν τίτλο *Venetiae quasi alterum Byzantium. Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le prime tipografie Greche di Venezia*, Ἀθήνα 1993, στὸν ὁποῖο παρουσιάζονται, κατὰ χρονολογικὴ τάξι, τριάντα πέντε ἐκδόσεις.

Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1994, ἐκδόθηκαν στὴν Ἰταλία, ταυτόχρονα, δύο ἐμπεριστατωμένοι Κατάλογοι τῶν ἔργων τοῦ Άλδου, ὁ πρῶτος φέρει τὸν τίτλο: *Aldo Manuzio e l'ambiente veneziano, 1494-1515*, με ἐπιμέλεια τῶν Suzy Marcon καὶ Marino Zorzi, στὸν ὁποῖο ἔγραψαν ἄρθρα οἱ Paolo Eleuteri, Tiziana Plebani, Anna Campos καὶ Gabriele Mazucco (Il cardo, Βενετία 1994). Ὁ δεῦτερος Κατάλογος συντάχθηκε με τὴν εὐκαιρία τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου Convegno –

internazionale Aldo Manuzio e la cultura rinascimentale, πού ἔγινε στή Biblioteca Medicea Laurenziana, στή Φλωρεντία (17 Ἰουνίου-30 Ἰουλίου 1994). Ὁ τίτλος τοῦ καταλόγου εἶναι: *Aldo Manuzio Tipografo 1494-1515* καί κυκλοφόρησε μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν: L. Bigliarri - A. Dillon-Bussi - G. Savino - P. Scarpeschi, Biblioteca Nazionale Centrale - Biblioteca Medicea Laurenziana, Φλωρεντία, Octavo, Franco Cantini Editore, 1994.

Τέλος, νά μνημονεύσουμε ἐδῶ καί τήν ἔκδοση στή μνήμη τοῦ F. D. Murphy: *Aldus Manutius and Renaissance Culture, Essays in Memory of Franklin D. Murphy, Acts of an International Conference Venice and Florence, 14-17 June 1994*, David S. Zeitberg - Fiorella Gioffredi Superbi (ἐπιμ.), Φλωρεντία, L. Olschi, 1998.

2. Ὁ Ἐμμανουήλ Ἀδραμυττηνός μπορεῖ νά μὴν ἔκανε ιδιαίτερα αἰσθητὴ τὴν παρουσία του στὴν οὐμανιστικὴ σκηνὴ (ἐξάλλου καὶ οἱ πληροφορίες πού τὸν ἀφοροῦν σπανίζουν), ὥστόσο ὁ θαυμασμός πού προκάλεσε στὸν Pico della Mirandola, στὸν Ἄλδο καὶ τὸν Πολιτιανό, ἀλλὰ καὶ οἱ στενὲς σχέσεις πού δημιούργησε μαζί τους, εὐλόγα γεννοῦν ἐρωτηματικὰ γιὰ τὴν ἰδιότυπη φυσιογνωμία του καὶ τὸ πραγματικὸ εὖρος τῆς παιδείας του. Δημιουργικὸ ἔργο δὲν ἔχει νά ἐπιδείξει, καὶ οἱ γνωστὲς μας ἐνασχολήσεις του περιορίζονται στὴν ἀντιγραφὴ κωδίκων καὶ στὴ διδασκαλία. Συμπεραίνουμε ὅμως ὅτι ἦταν ἄνθρωπος στοχαστικός, λάτρης τοῦ κλασικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, πού διακρίθηκε κυρίως γιὰ τὴν κομψότητα καὶ τὴν καθαρότητα τοῦ λόγου του. Ὁ Ἄλδος τὸν ὀνομάζει «μεγάλο φίλο» καὶ «ἀφοσιωμένο» του· δίδαξε ἑλληνικὰ στὸν Pico della Mirandola, τὴν ἀπαιτητικὴ αὐτὴ μορφή, καὶ κέρδισε τὴ φιλία καὶ τὸν σεβασμὸ τοῦ «δύσκολου» Πολιτιανοῦ.

Γεννήθηκε στὴν Κρήτη, πιθανότατα τὸ 1444, καὶ ἡ οἰκογένειά του πρέπει νά κατάγεται ἀπὸ τὸ Ἀδραμύττιο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Σὲ ἡλικία δέκα ἐτῶν μαθήτευσε γιὰ ἑπτὰ χρόνια κοντὰ στὸν Μιχαήλ Ἀποστόλη, προφανῶς ἀπὸ τὸ 1454, ὅταν ὁ τελευταῖος γύρισε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κρήτη. Γρηγόρα ἔγινε ὁ πιὸ ἀγαπητὸς μαθητὴς του. Παρασυρόμενος ὅμως ἀπὸ κάποιον ἄλλο Ἐμμανουήλ, ἀπὸ τὴν πόλη Εἰλωσ τῆς Πελοποννήσου (μήπως λογοπαίγνιο μέ τοὺς «εἰλωτες»), καὶ παρὰ τὴ σθεναρὰ ἀντίθετη γνώμη τοῦ δασκάλου του, ἐγκατέλειψε τὴν Κρήτη, συνοδεύοντας αὐτὸν τὸν ἄγνωστο Ἐμμανουήλ. Ὑπο-

λόγιζαν ἀρχικά νὰ ἐπισκεφτοῦν τὸ Ἅγιο Ὄρος καὶ νὰ καταλήξουν στὴν Ἰταλία. Σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀποστόλη, ὁ Ἐμμανουήλ, ἀφοῦ δὲν κατάφερε νὰ στεριώσει στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ καὶ πουθενὰ ἄλλου, ἦρθε στὴν Κρήτη μὲ σκοπὸ νὰ προσελκύσει τοὺς εὐπορότερους μαθητὲς τοῦ Ἀποστόλη. Καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ σκόπευε νὰ πετύχει, μὲ τοὺς νεαροὺς αὐτοὺς κωδικογράφους, τὴν ἀντιγραφὴ σπάνιων χειρογράφων, τὰ ὁποῖα θὰ πλουτοῦσε κατόπιν στὴν Ἰταλία. Ὅπως κι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, ὁ ἐριστικὸς Ἀποστόλης ἔγραψε γύρω στὸ 1460 ἓνα λῖβελο κατὰ τῶν δύο Ἐμμανουήλ, καταφερόμενος κυρίως ἐναντίον τοῦ Πελοποννησίου. Βλ. «Discours de Michel Apostolis contre les deux Emmanuel ses disciples», στὸ H. Noiret (ἔκδ.), *Lettres inédites de Michel Apostolis publiées d'après les manuscrits du Vatican avec des opusculs inédits du même auteur, une introduction et des notes*, Παρίσι 1889 (*Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 54), 154-162.

Δὲν γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς πῆγε στὴν Ἰταλία ὁ Ἀδραμυττηνός, οὔτε κάτω ἀπὸ ποιῆς συνθήκες συνδέθηκε μὲ τὸν Ἄλδο. Ἀνεπαρκεῖς εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς ἀσχολίες του τὰ πρῶτα χρόνια τῆς παραμονῆς του. Ἄγνωστη μᾶς εἶναι ἡ φύση καὶ ἡ ἔκταση τῆς συνεισφορᾶς του στὴν παιδεία τοῦ Ἄλδου. Ἄν καὶ ὁ Ἄλδος ἐκφράστηκε ἀδελφικὰ γιὰ τὸν Ἀδραμυττηνὸ, στὸν ὁποῖο ὁμολογουμένως ὀφείλει πολλὰ γιὰ τὶς σημαντικὲς γνώσεις του πάνω στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, κατὰ περίεργο τρόπο δὲν τὸν μνημονεύει σὲ κανέναν Πρόλογό του, ὅπως ἔκανε γιὰ τὸν D. Calderini, τὸν G. da Verona καὶ τὸν B. Guarino. Ἀπὸ τὴ χρονολόγησι τῶν κωδίκων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἀδραμυττηνὸ συμπεραίνουμε ὅτι κύρια ἀπασχόλησή του ἦταν ἡ ἀντιγραφὴ χειρογράφων, ἐνῶ μεταξὺ 1466 καὶ 1468 συνεργαζόταν στὴ βόρεια Ἰταλία, ἴσως στὴν Πάντοβα, μὲ τὸν Μ. Ἀποστόλη, καὶ κάποτε εἶχαν καὶ τὸν I. Λάσκαρη μαζί τους (βλ. D. Young, «A Codicological Inventory of Theognis Manuscripts», *Scriptorium* 7 (1953), 36).

Ἐνα χειρόγραφο τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ, μὲ τεράστια σημασία γιὰ τὶς διασυνδέσεις τῶν κωδικογράφων μὲ τοὺς Ἑλληνας πρωτοτυπογράφους, εἶναι καὶ ἡ *Βατραχομυομαχία* (Young, *ὁ.π.*, 23). Τὸ χειρόγραφο αὐτό, μὲ τὰ σχόλια τυπωμένα μὲ κόκκινη μελάνη ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὶς ἀράδες τοῦ κειμένου, ἀποτελεῖ ἴσως τὸ φιλολογικὸ πρότυπο τῆς ἔκδοσης τῆς *Βατραχομυομαχίας* τῶν Λαόνικου καὶ Ἀλέξανδρου. Τὸ χειρόγραφο γράφτηκε ἴσως γύρω στὸ 1466, ἀλλὰ γιὰ τὶς

σχέσεις τοῦ Λαόνικου καὶ τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ, ἔστω καὶ μὲ συνδετικό κρίκο τὸν Μ. Ἀποστόλη, δὲν χρειάζονται ὑποθέσεις, ἐφόσον καὶ οἱ δύο ὑπῆρξαν μαθητὲς τοῦ Ἀποστόλη. Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ, σὲ ὕφος ἀλληλογραφίας μᾶλλον, κατὰ κανέναν τρόπο δὲν ἀποτελέσει τὸ πρότυπο τῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων τῶν Λαόνικου καὶ Ἀλέξανδρου (γιὰ τὸ δείγμα γραφῆς τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ βλ. H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, Μέρος Α', «Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens», τόμ. III/I c, Βιέννη, 1981, ἀρ. 112). Γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου τῆς *Βατραχομουμαχίας* βλ. Β. Φρ. Τωμαδάκης, *Νεοελληνικαὶ Μεταφράσεις, Παραφράσεις καὶ Διασκευαὶ τῆς «Βατραχομουμαχίας»*, Ἀθήνα, 1973.

Κοντὰ στὸν Ἀδραμυττηνὸ σπούδασε ἑλληνικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἄλδο, καὶ ὁ πολὺς Pico della Mirandola (βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ G. Merula πρὸς τὸν Pico, χρονολογημένη 1482: L. Dorez, «Lettres inédites de Jean Pic de la Mirandole», *Giornale storico della letteratura italiana* 25 (1895), 352-361). Ἀπὸ τὴ Μιράντολα ὁ Ἀδραμυττηνὸς ἀπηύθυνε δύο ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Πολιτιανὸ (15 Ἀπριλίου καὶ 4 Ἰουλίου 1483). Στὴν πρώτη ἀναφέρεται στὴ φιλία του, τὸν ἐγκωμιάζει γιὰ τὶς γνώσεις του («τρόφιμε Μουσῶν καὶ τῆς σοφίας ἔραστὰ γνήσιε»), καὶ ἀναφέρεται στὴ στενὴ φιλία ποὺ καλλιιεργεῖ μὲ τὸν Ἰωάννη Μέδικο. Ἄν καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ συνόδευε τὰ *Σχόλια* τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ στοὺς *Σιβυλλικοὺς Χρησμοὺς*, κάτι τέτοιο δὲν ἀποδεικνύεται. Ἀντίθετα, ὁ Ἀδραμυττηνὸς ἀπέστειλε τὰ *Σχόλια* στοὺς *Χρησμοὺς* σὲ κάποιον Ἐμμανουὴλ Καππαδόκη στὴν Κρήτη, ἄγνωστον ἀπὸ ἀλλοῦ: «Νῦν δὲ δέξει τοὺς σιβυλλεῖους χρησμοὺς ἐφ' οἷς σὺν παντὶ πιστῶ μεγαλαυχοῦ εἰς δόξαν Χριστοῦ». Στὴ δευτέρῃ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Πολιτιανὸ, ὁ Ἀδραμυττηνὸς ἐκφράζει τὰ συλλυπητήριά του γιὰ τὸν χαμὸ τοῦ ἀδελφοῦ του, Desiderio Ambrogini. Καὶ οἱ δύο ἐπιστολὲς δημοσιεύονται ἀσχολιαστές ἀπὸ τὸν É. Legrand: *Cent-dix lettres grecques de François Filelfe publiées intégralement pour la première fois d'après le codex Trivulvianus 873*, Παρίσι, 1892, 351-354 καὶ 356-359. Τὰ *Σχόλια* στοὺς *Σιβυλλικοὺς Χρησμοὺς* μὲ τὶς δύο ἐπιστολὲς τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ πρὸς τὸν Πολιτιανὸ καὶ τὸν Μανουὴλ Καππαδόκη, καθὼς ἐπίσης καὶ ὕμνους καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Πολιτιανοῦ καὶ ἑνὸς ἀνωνύμου, διασώζονται σὲ τρία χειρόγραφα (Βρυξέλλες, Bibliothèque Royale: ms. 11283· Μαδρίτη, Biblioteca Nacional: ms. matr. gr. 4672·

Μόναχο, Bayerische Staatsbibliothek: ms. mon. gr. 321). Οί ἐπιστολές παραμένουν ἀσχολίαστες καί τὸ ἄρθρο τοῦ O. Zuretti, «Una lettera di Manuel Adramitteno al Poliziano», ποὺ δημοσιεύτηκε μετὰ τὸν θάνατό του ἀπὸ τὸν L. Castiglioni, στὸ *Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, σ. 2η, 65 (1932), 520-522, δίνει ἀπλῶς μιὰ πιστότερη μεταγραφὴ τῆς ἐπιστολῆς ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ὁ Legrand. Ἐὰν ὁ Πολιτιανὸς ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο ἀποδέκτης τῶν *Σχολίων* τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ, ἴσως τὸ κείμενο αὐτὸ νὰ σχετίζεται μὲ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς *Σιβυλλικοὺς Χρησμοὺς* ποὺ περιέλαβε ὁ Πολιτιανὸς στὴν ἔκδοση τοῦ *Miscellanea*.

Ὁ Legrand δημοσιεύει (*Cent-dix lettres...*, ὁ.π., 355) ἄλλες δύο ἐπιστολές τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ, πρὸς τὸν «Κάτωνα» καὶ τὸν Francesco Mariani. Ἡ πρώτη παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, γιὰ αὐτὸς ὁ Κάτων πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Ἄλδο, τὸν ὁποῖο προσφωνεῖ ἔτσι μοναδική φορὰ ὁ G. Scita: «Docto et Erudito iuveni D. M. Alto Catoni amico primario»· βλ. P. de Nolhac, «Les correspondants d'Alde Manuce. Matériaux nouveaux d'histoire littéraire (1483-1514)», *Studi e documenti di storia del diritto*, (a) 8 (1887), 247-299· (b) 9 (1888), 203-248· ἐπανάκδ. Τορίνο, Bottega di Erasmo, 1961. Ὁ Ἀδραμυττηνὸς παρέμεινε στὴ Μιράντολα ὡς τὰ τέλη Ἰουλίου τοῦ 1483, ὅποτε ἐγκαταστάθηκε μὲ τὸν προστάτη του Pico della Mirandola στὴν Παβία, ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1485, σὲ ἡλικία μόλις σαράντα ἐνὸς ἐτῶν. Ὁ Ἄλδος θρήνησε τὸν θάνατό του καὶ σὲ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Πολιτιανό, στὶς 5 Νοεμβρίου 1485, ἔγραφε: «Erat enim homo et moribus apprime ornatus et graecis litteris saneque doctus, meique amatis-simus. Non possum igitur non moerere, tali amico orbatus...» (βλ. Πολιτιανός, *Opera omnia*, Βενετία 1485, βιβλ. 7, I ii· καὶ Firmin-Didot, *Alde Manuce...*, ὁ.π.).

Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ μὲ τὸν Pico della Mirandola καὶ τὸν Πολιτιανό, βλ. W. P. Greswell, *Memoirs of Angelus Politianus, Joannes Picus of Mirandola...*, Λονδίνο/Μάντσεστερ, 1805, 160. Ἐνα ἀφιερωματικὸ σημεῖωμα τοῦ Μ. Ἀποστόλη πρὸς τὸν Ἀδραμυττηνὸ προτάσσεται στὸ ποίημα τοῦ Ἀποστόλη: «Ἀποστολίου τοῦ Βυζαντίου στίχοι ἱαμβικοί, ἥρωικοί καὶ ἠρωελεγεῖοι εἰς τὰς δεσποτικὰς ἑορτὰς καὶ εἰς τοὺς ἑλλογίμους τῶν ἀγίων», βλ. Legrand, *BH I* lxviii· Β. Λαούρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 20 (1950), 173-174. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες σχε-

τικά με τὸν Ἀδραμυττηνὸ, βλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγεροσύνης (1453-1821)*, Ἀθήνα 1968, 110· Schoell M., *Histoire de la littérature grecque profane, depuis son origine jusqu'à la prise de Constantinople par les Turcs*, τόμ. 7, Παρίσι 1825, 334· Firmin-Didot, *Alde Manuce...*, ὁ.π., 543· H. Semper - F. Schulze - W. Barth, *Carpri: Ein Fürstensitz der Renaissance*, Δρέσδη 1882· Legrand, *BH II*, 258· Noiret, *Lettres Inédites...*, ὁ.π., 29-30· A. Della Torre, *Storia dell'Accademia Platonica di Firenze*, Φλωρεντία, 1902, 749-752· L. Bianchi, «Bemerkungen zu Manuel Adramyttenos», *Byzantinische Zeitschrift* 22 (1913), 372-376· P. Kibre, *The Library of Pico della Mirandola*, Νέα Ὑόρκη, 1936, 16, 23, 36, 165· E. Garin, «Il carteggio di Giovanni Pico della Mirandola», *Rinascita* 5 (1942), 569-573· M. Wittek, «Chronique», *Scriptorium* 7 (1953), 288-289· Κ. Ι. Γιαννακόπουλος, «Ἑλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, Ἀθήναι 1965 [α' ἀγγλικὴ ἔκδ. 1963]· M. Lowry, *The World of Aldus Manutius...*, ὁ.π.: M. Sicherl, *Johannes Cuno. Ein Wegbereiter des Griechischen in Deutschland. Eine biographisch-kodikologische Studie*, Χαϊδελβέργη, C. Winter, 1978, 75 καὶ N. Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century*, Κονέκτικατ, Sandy Hook, 1985.

Γιὰ τὴν κωδικογραφικὴ του δραστηριότητα βλ.: Marie Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, ἐπανεκδ. Hildesheim (G. Olms) 1966, 116· Young, «A Codicological...», ὁ.π., 3-36· Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9 (1958-1959), 63-124 καὶ Hunger, *Reperitorium...*, ὁ.π., τόμ. 1, 76.

3. Ὁ Ἄλδος διατηροῦσε ἀλληλογραφία μετὸν Πολιτιανὸ (βλ. Pastorello, *L'epistolario Manuziano...*, ὁ.π., 323) καὶ ἡ σημαντικότερη χειρονομία του πρὸς τὸ φιλολογικὸ ταλέντο του εἶναι ἡ ἔκδοσις τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου του, *Opera* (1498). Νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Πολιτιανὸς πέθανε τὴν ἐποχὴ πού εἶχαν κυκλοφορήσει ἀπὸ τὸν Ἄλδο, ἢ ἦταν στὸ στάδιο τῆς ὀλοκλήρωσης, *Τὰ καθ' Ἡρῶ*

καὶ Λέανδρον τοῦ Μουσαίου, δηλαδή στὶς 24 Σεπτεμβρίου 1494: Ida Maier, *Ange Politien. La formation d'un poète (1469-1480)*, Γενεύη, Droz 1966.

4. Ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία σχετικά μὲ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα καὶ τὸ μοναδικὸ περιεχόμενό της, ὅπως καὶ γιὰ καλλιγράφους ποὺ ἐργάζονταν γιὰ λογαριασμό του ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν λόγιο κύκλο του γενικότερα στὴ Ρώμη. Σπουδαῖες μελέτες, ὄχι μόνο ἀναφορικά μὲ τὴ βιβλιοθήκη του ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν βίο καὶ τὰ ἔργα του εἶναι τῆς Lotte Labowsky: «Manuscripts from Bessarion's Library found in Milan, Bessarion Studies I», *Mediaeval and Renaissance Studies* 5 (1961), 109-131· «Il cardinale Bessarione e gli inizi della Biblioteca Marciana», στὸ *Venezia e Oriente tra tardo Medioevo e Rinascimento*, A. Pertusi (ἐπιμ.), Φλωρεντία, Sansoni, 1966, 159-182· «Bessarione», *Dizionario Biografico degli Italiani*, Ρώμη, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1960, 686-696· *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana. Six Early Inventories*, Ρώμη, Edizioni di Storia e Letteratura, 1979.

Γιὰ μιὰ συνολικὴ θεώρηση τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης καὶ τοῦ οὐμανιστικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς βλ. M. Zorzi, *La Libreria di San Marco. Libri, lettori, società nella Venezia dei Dogi*, Μιλάνο 1987. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ Martin Lowry, «Two Great Venetian Libraries in the Age of Aldus Manutius», *Bulletin of the John Rylands University Library Manchester* 57, 1 (1974), 128-166.

5. Σχετικὸς πίνακας ὅπως καὶ βιβλιογραφία καταγράφεται στὴν *Χάρτα*, I, 371-373. Βλ. καὶ L. Ferreri, *L'Italia degli Umanisti, Marco Musuro*, Τούρνοουτ, Brepolis, 2014, 347-454, γιὰ περισσότερες πληροφορίες σχετικά μὲ τὶς ἐκδόσεις ποὺ ἀποκλειστικὰ ἐπιμελήθηκε ὁ Μουσοῦρος ἢ ὑπάρχουν ὑπόνοιες συμμετοχῆς του: Μουσαῖος, *Τὰ καθ' Ἡρῶ καὶ Λέανδρον* (π. 1495), Ioannes Crastonus, *Dictionarium graecum* (1497), Urbanus Bolzanius, *Institutiones Graecae grammatices* (1497/8), Ἀριστοφάνης, *Κωμωδίες* (1498), Ἄγγελος Πολιτιανός, *Omnia opera* (1498), *Ἐπιστολαὶ διαφόρων, φιλοσόφων* (1499), Μάξιμος Πλανούδης, *Ἀνθολογία* (1503), Πλούταρχος, *Opuscula* (1509), Πίνδαρος, *Ἶδαί* (1513), *Ἑλληνες ῥήτορες* (1513), Πλάτων, *Ἄπαντα* (1513), Κικέρων, *Epistulae* (1513), Ἀλέξανδρος

Ἀφροδισιεύς, *Εἰς τὰ Τυπικά τοῦ Ἀριστοτέλους* (1513/4), Ἡσύχιος, *Λεξικόν* (1514), Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* (1514).

6. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰουστίνου Δεκάδου ἀναφορικά με τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν ἐλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων τοῦ Ἄλδου ἐπισημαίνει, προφανῶς, ὅτι ὁ Ἄλδος δὲν ἐπέλεξε τὴ βυζαντινὴ καλλιγραφικὴ γραφὴ ἀλλὰ τὸν τύπο γραφῆς τῆς ἀλληλογραφίας τῶν βυζαντινῶν λογίων. Βλ. σχετικὰ Α. Tselikas, «From Manuscript to Print», στὸ *Greek Letters: From Tablets to Pixels*, Μ. S. Macrakis (ἔκδ.), Νιού Κάστλ, Oak Knoll Press, 1997, 83-92.

7. Ἀναφορικά με τὸν Μάρκο Μουσοῦρο, δάσκαλο τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ λογοτεχνίας στὴν Ἰταλία, ἀντιγραφέα κωδίκων, σημαντικὸ συλλέκτη χειρογράφων καὶ ἐντύπων, κατεξοχὴν συνεργάτη τοῦ Ἄλδου, φιλολογικὸ ἐπιμελητὴ πρώτων ἐκδόσεων ἐλληνικῶν συγγραμμάτων, δὲν διαθέτουμε, ἀκόμη, μιὰ συνολικὴ ἐργασία ἀναφορικά με τὴν προσφορά του στὰ γράμματα – κυρίως με τὴν ἀπήχηση πού εἶχε ἡ διδασκαλία του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας, σὲ συνάρτηση με τὴν ἐκδοτικὴ του δραστηριότητα στὸν Οἶκο τοῦ Ἄλδου. Ὡστόσο, διαθέτουμε πολλὲς καὶ πρόσφατες ἐκδόσεις γύρω ἀπὸ συγκεκριμένες δραστηριότητές του.

Ὁ Κ. Γιαννακόπουλος (*Ἑλληνες Λόγιοι...*, ὁ.π., 103-149) συνέταξε τὴν πρώτη ἐμπεριστατωμένη μελέτη γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του με τὰ γράμματα στὴν Ἰταλία καὶ τὴν ἐκδοτικὴ του δραστηριότητα στὸν Οἶκο τοῦ Ἄλδου καὶ στὴ *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας* παρουσιάζεται ἀναλυτικότερα τὸ ἐκδοτικὸ ἔργο τοῦ Μουσούρου, συγκρίνοντας τὶς ἐκδόσεις πού ἐπιμελήθηκε με προηγούμενες editio princeps καὶ λατινικὲς μεταφράσεις τῶν αὐτῶν ἔργων. Στὴ *Χάρτα*, ἐπίσης, γίνεται λόγος γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Μουσούρου στὸ τυπογραφεῖο τῶν Καλλιέργη καὶ Βλαστοῦ στὴ Βενετία, στὸν οἶκο τῶν Ἰούντα στὴ Φλωρεντία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀνάλογα κέντρα τῆς Ρώμης.

Πολλὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα του πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του με διάφορους Ἑλληνες λογίους κυρίως, ἢ ὅποια ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Μανούσκα καὶ τὸν Χ. Γ. Πατρινέλη: «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου μετὰ τοῦ Μ. Μουσούρου, Ἀ. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργη καὶ ἄλλων λογίων τῆς Ἀνα-

γεννήσεως χρονολογούμενη (1494-1503)», *Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 10 (1960), 163-201 βλ. ἐπίσης, Μ. Μανούσακας, «Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων χρονολογούμενη (1493-1501)», *Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 6 (1956), 156-209 καὶ Φανὴ Πλουμίδη-Μαυροειδῆ, «Ἐγγραφα ἀναφερόμενα στὶς ἔριδες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας στὰ τέλη τοῦ 15 αἰώνα», *Θησαυρίσματα* 8 (1971), 115-187.

Ὡς πρὸς τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσούρου, βασικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Ε. Μιονι, «La biblioteca greca di Marco Musuro», *Archivio Veneto*, σ. V, 93 (1971), 5-28, ὅπως καὶ τοῦ ἴδιου, «L'Anthologia Greca da Massimo Planude a Marco Musuro», *Scritti in onore di Carlo Diano*, Bologna Patron, 1975, 263-309. Βλ. ἐπίσης, Ferreri, *L'Italia degli Umanisti...*, ὁ.π., 457-582.

Σχετικὰ μὲ τὴν κωδικογραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Μουσούρου ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία ποὺ συγκεντρώθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν D. Speranzi: Speranzi, D., *Marco Musuro. Libri e scrittura*, Ρώμη, Accademia Nazionale dei Lincei, 2013. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία βλ.: Μ. Sicherl, «Musuros-Handschriften», στὸ *Serta Turyniana. Studies in Greek Literature and Palaeography in Honor of Alexander Turyn*, J. L. Heller - J. K. Newman (ἐπιμ.), Σικάγο/Λονδίνο, University of Illinois Press, 1974, 564-608, D. Harlfin-ger, *Wasserzeichen griechischen Handschriften*, 2 τόμοι, Βερολίνο, N. Mielhe, 1974-1980.

Ὡς πρὸς τὸ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Μουσούρου στὴν Πάντοβα, ὁ Γιαννακόπουλος συγκέντρωσε διάφορες πληροφορίες, ποὺ πηγάζουν ἀπὸ μελέτες ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἐκεῖ ἑλληνισμὸ καὶ ἀπὸ ἀλληλογραφίες μὲ μαθητές του (*Ἑλληνες Λόγιοι...*, ὁ.π., 121-127), ἐνῶ στὶς παραδόσεις του ἀναφέρθηκε καὶ ὁ Ferreri (*L'Italia degli Umanisti...*, ὁ.π., 429-469), παρουσιάζοντας στοιχεῖα ποὺ ἀπορρέουν εἴτε ἀπὸ μαθητές του στὴν Πάντοβα, εἴτε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του, βλ. C. Belloni, «Lettere greche inedite di Marco Musuro (cod. Ambr. D 137 suss. 41-41bis)», *Aevum* 76 (2002), 647-679.

8. Δὲν διαθέτουμε πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὸν βίο καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ἰουστίνου Δεκάδου, πέρα ἀπὸ ὅσα καταγράφονται στὴ *Χάρτα* (I, 326-327) καὶ στὴ μελέτη τῆς Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and*

Publishers for the Greek World, Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies - No 16, Βενετία 1994.

9. Έργογραφικά στοιχεία για τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλου βλ. στὴ *Χάρτα* (I, 377-379) ὅπου καὶ *Πίνακας* τῆς Ἀλληλογραφίας του κατὰ χρονολογικὴ τάξη (420-421). Σχετικὰ μὲ τὶς παραδόσεις του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας, τὶς ὁποῖες μεταξὺ ἄλλων παρακολουθοῦσε ὁ J. Cuno, βλ. H. D. Saffrey, «Un humaniste dominicain, Jean Cuno de Nuremberg, précurseur d'Érasme à Bâle», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 33 (1971), 19-62, καὶ γιὰ τὸν ρόλο του στὸν τυπογραφικὸ Οἶκο τῶν Βλαστοῦ - Καλλιέργη, βλ. *Χάρτα* (I, 377-78). Νέα στοιχεία γιὰ τὸν I. Γρηγορόπουλο προσκομίζει ὁ Στέφανος Κακλαμάνης [S. Kaklamanis, «Giovanni Gregoropoulo, copista di testi greci e collaboratore di Aldo Manuzio a Venezia (1494-1505)»], τὰ ὁποῖα παρουσιάστηκαν στὸ Συνέδριο *Atti del Convegno: Aldo Manuzio e la costruzione del mito*, Venezia, 26-27 febbraio 2015, a cura di Maria Infelise.

10. Γιὰ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Δημήτριου Δούκα βλ. Γιαννακόπουλος, «Ἕλληνες Λόγιοι...», ὅ.π., 197-227 καὶ Μανούσακας - Στάικος, *Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων...*, ὅ.π., 97-109· βλ. καὶ Layton, *The Sixteenth Century Greek Book...*, ὅ.π., 276-280.

11. Βλ. J. Monfasani, *George of Trebizond, a biography and a study of his Rhetoric and Logic*, Λέιντεν, 1976.

12. Μὲ τὸ τυπικὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἄλδου, δηλαδὴ τὸ *Νεακαδημίας Νόμος*, ἄρχισαν νὰ ἀσχολοῦνται πιὸ συστηματικὰ οἱ βιβλιογράφοι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, μὲ πρῶτο τὸν Renouard (*Annales...*, ὅ.π., 499-503) καὶ ἀκολουθῶς τὸν Firmin-Didot (*Alde Manuce...*, ὅ.π., 435-470). Ὁ M. Lowry [στὸ ἄρθρο του «The “New Academy” of Aldus Manutius a Renaissance Dream», *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 58, 2 (1976), 378-420] ἐξέφραξε ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ κατὰ πόσο τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας ἐργάζονταν στὸν Οἶκο τοῦ Ἄλδου σύμφωνα μὲ τὸν Νόμο, τὶς ὁποῖες ὅμως ἀναθεώρησε μερικῶς στὴ συνέχεια (*The World of Aldus Manutius...*, ὅ.π., 196-200).

13. Βλ. Ongania, *Early Venetian Printing Illustrated*, Ongania, Ferd (έκδ.), Βενετία, Ferd. Ongania/Λονδίνο, John C. Nimmo/Νέα Υόρκη, Charles Scribner's Sons/ Βενετία, 1895, 64.

14. Τὰ πρωτογράμματα τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου, ὅσα ἔχουμε ὡς τώρα ἀποδελτιῶσει καὶ παρουσιάζουμε ἐδῶ, ἀνήκουν σὲ τέσσερις κατηγορίες ἀναφορικὰ μὲ τὶς διαστάσεις τους. Ὅλα τὰ ἀρχιγράμματα τυπώθηκαν μὲ μαύρη μελάνη, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ κοσμοῦν τὶς λειτουργικὲς ἐκδόσεις του: *Ψαλτήριον* καὶ *Ἵθρες τῆς Αἰειπαρθένου Μαρίας*. Μία ἐξαντλητικὴ μελέτη τῶν πρωτογραμμάτων αὐτῶν προϋποθέτει τὸν ἔλεγχο ὅλων τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου καὶ τὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισήμανσή τους ἀνὰ ἔκδοση, κάτι ποὺ υπερβαίνει τὰ ὄρια τῆς παρούσας μελέτης. Σὲ μεγάλο ἀριθμὸ, πρωτογράμματα καὶ ἐπίτιτλα τοῦ Ἄλδου ἀναπαράγονται στὶς ἐκδόσεις: Ongania, *Early Venetian Printing...*, ὁ.π., 110-111, 127-128 καὶ Susy Marcon, «Una Aldina Miniata», στὸ *Aldo Manuzio ambiente...*, ὁ.π., 107-133.

15. Ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἐπίτιτλα ποὺ κοσμοῦν τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, ἡ σχεδιάσή τους ἦταν ἑναρμονισμένη μὲ τὰ πρωτογράμματα. Δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν πρωτοτυπία τους, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύουν παραλλαγὲς ἐπίτιτλων ποὺ ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ παλαιότερα. Σὲ γενικὲς γραμμὲς, κανένα δὲν τυπώθηκε μὲ ἐρυθρὰ μελάνη καὶ κατὰ κανόνα περιορίζονται σὲ μία καὶ μόνη διάσταση.

16. Μὲ τὴν εὐκαιρία ἑνὸς Συμποσίου-Ἐκθεσης ποὺ ἔλαβε χώρα στὸ ΚΕΝΤΡΟ ΓΑΙΑ (Ἰανουάριος-Ἰούνιος 2011), ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Νίκης Γουλανδρῆ, ἔγραψα ἓνα μικρὸ δοκίμιο μὲ τίτλο *Τὸ βιβλίο. Διαχρονικὴ πορεία στὴν ἐκπαίδευση* (Ἀθήνα, ΑΤΩΝ, 2011). Στὸ βιβλίδιο αὐτό, βασιζόμενος στὴ διατριβὴ τῆς Fevronia Nousia, *Byzantine Textbooks of the Palaeologan Period*, Λονδίνο 1977, 77-130 [προηγούμενη βιβλιογραφία: P. Browning, «Homer in Byzantium», *Viator* 8 (1975), 15-33· *Homer's Ancient Readers: Greek Epic's Earliest Exegetes*, ἔκδ. R. Lambertson - J. J. Keaney, Πρίνστον, NJ, 1992, 134-148· N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Λονδίνο 1996², 229-264· E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c. 1360)*, Λέιντεν/Βοστόνη/Κολονία, 2000, 144-166, 226-306], δια-

πίστωσα ὅτι τὰ συγγράμματα, πού διδάσκονταν κατὰ κανόνα στίς βυζαντινές σχολές, ἀποτέλεσαν τὸ βασικὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τῶν τυπογραφικῶν οἴκων ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρχετυπίας ὡς τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα τουλάχιστον. Σύμφωνα μὲ τὴ θέση αὐτή, εἶναι προφανές ὅτι ἐξαρχῆς οἱ συγκεκριμένες ἐκδόσεις προορίζονταν γιὰ τὸ οὐμανιστικὸ καὶ σπουδαστικὸ κοινό, κάτι πού ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Ἄλδος, μὲ στόχο ἀφενὸς νὰ μειώσει τὸ κόστος τῶν ἑλληνικῶν του ἐκδόσεων καὶ ἀφετέρου νὰ τὶς καταστήσει πιὸ εὐχρηστες, καθιέρωσε τὸ βιβλίο «τσέπης», ἀπὸ τὸ 1502, μὲ τὶς *Τραγωδίες* τοῦ Σοφοκλῆ.